

TÜRKMEN HALILARINA YANSIYAN EVREN ANLAYIŞI

MAYA CUMANİYAZOVA*

Türkiye Türkçesine Aktaran: GÜÇMURAT SOLTANMURADOV**

Eski desen gelenekleri Türkmen halkının halı sanatında sarih bir şekilde ifadesini bulmuştur. Bu gelenek git-gide halı motiflerinde sanat seviyesine erişmiş olup, tabii durumunu değiştirmeden muhafaza edebilmiştir. Tarihi çok derinliklere giden bu tür geleneklere sadık kalınmasının kendine özgü bazı sebepleri vardır. Burada halı dokumanın dünyayı kavrama, idrak etme temelleri ile, toplumun sanat geleneklerinin uyumu son derece önemli rol oynamıştır. Bu uyum aynı zamanda halı sanatının hızlı bir şekilde gelişmesine de hizmette bulunmuştur.

Sanatın mevcut sistemin ideolojisini yansıttığının herkes farkında olsa gerekir. Bu durum halı sanatı için de geçerlidir. Çünkü, halının gerek muhtevası, gerekse formu tarih boyunca mevcut sistemin ideolojisinin etkisi altında kalmıştır. Böylece ona sıkıca bağlılık göstermiştir.

Halıda yansıtılmak istenen fikrin, düşüncenin muhtevasını açığa çıkarmak, toplumdaki sanat üslubu öğrenmeye imkân sağlamaktadır. Ayrıca, Türkmen halı sanatı aks ettirmek istenen fikrin nesilden nesile intikalini bilinçli bir şekilde kavramaya da yardımcı bulunur.

İşte bu tür ayrıcalıklardan dolayı önce bu sanatı yaratan halkın dünyayı idrak edişinin özelliklerine açıklık getirmeye ihtiyaç vardır. Halıyı yaratan halkın son derece özgün, değişik üslupları İslamiyet'ten önceki devirlerde vuku bulmuş olup, bu belki de İskitlerin sanatına yakınlık göstermektedir, belki de onun ile aynı temelden kendi kaynağını almakta olması muhtemeldir.

İskit halkının dünyayı idrâk edişinin temelinde Hint ve İran kültürüne has birtakım inançlar yer almaktadır. Bunları bütünleştiren şey ise, inançlar sisteminin benzerleridir. Dünyayı idrak etmedeki benzerliğin temelinde teşekkül olan bu sanat hakkında bilgin S.Rudenko şöyle demiştir. "...bu sanat bütün halklara eşit ve erişebilir bir mahiyet taşımıştır. Onun kuvvet kaynağı bu noktada toparlanmış olup, geniş coğrafi bölgede benzerlik göstermesi de bunun ile anlatılmaktadır."¹

* Sanat Tarihi Uzmanı, Türkmenistan.

** A.Ü. DTCF. Felsefe Bölümü Doktora Öğrencisi.

¹ S.Rudenko, "Altayın sungatı hem Alınkı Aziya", M. 1961.

İskitler (sakalar, dahlar, massagetler, alanlar, sarmatlar, eftalitler) olarak adlandırılan eski göçebe boyların Türkmen halkının meydana gelmesinde oynadığı rol ilmî bir şekilde ispat edilmiştir. Onların hayat tarzları ile Türkmenistan'ın topraklarında son devirlerde hayat sürdürmüş sakinlerin hayat tarzı arasında benzerlik bile tespit edilmiştir.²

Çok eski devirlerde yerel sakinlerin Türk dilini İran diline benzer telâffuzlarla konuştuğu bilinmektedir. Demek ki, bu kavimlerin sanat eserlerindeki benzerlik onların şekillerdeki yakınlığın ve idrak edişlerindeki bir benzerliğin ifadesidir. Günümüz Türkmenlerinde de, bu türden bir etkileşmeler görülebilir.

Burada ilk önce İskitlerin sonra ise Türk halklarının mitolojilerinin ve halı motiflerinin temelinde yer alan şekillerle ifade edilen semboller sistemi hakkında söz etmek mümkündür.

İskitlerin Lipoksay, Apoksay ve Kolaksay olarak adlandırılmış üç kardeşi hakkındaki ünlü mitolojisinde dünyanın dikey üç tabakadan ibaret olduğundan söz edilir. En üst tabakada gök (asman), ara tabakada dağ, en alt tabakada yer ve suyun yer aldığı vurgulanır. İskitlerin Targitay olarak adlandırılmış Tanrısı Gök (Asman) ve Yer (Zemin) adlı tanrıların nikâhından doğmuştur.

Onların en küçük kardeşi Kolaksay İskitlerin ilk hükümdarı olarak bilinmektedir. Halk arasında yaygın inanca göre onu iskit diyarına Güneş göndermiştir. Bundan dolayı da İskitler Güneşe tapınmışlardır. Onlara göre Güneş hayat kaynağı ve sonsuzluğun, ölümsüzlüğün sembolüdür. Ayrıca, Güneşin İskitlerler de cesaretin sembolü olduğu da bilinmektedir.

İskit (Saka, İskif) halklarının dünyayı idrâk edişi belirli nesnelere secde etmek yahut da olaylarına inanmak ile sıkıca bağlantılı göstermektedir. Onlar bu nesnelere ve tabiat olaylarının kudretine inanmışlar; Güneş için büyük bir bina, tapınak inşa etmişler; ayrıca kurban verilecek geniş bir yer bile hazırlamışlardır. Tapınağın üst kısmında Tanrı sembolü hizmetini veren eski demirden yapılmış kılıç koymuşlardır. Güneşe her yıl atlar, büyük baş hayvanlar ve her yüzüncü esiri kurban sunmuşlardır. O savaş tanrısı sayılmıştır...³

Ünlü tarihçi Strabon da, Massagetlerde üst kademelerde görev almış olan devlet adamları yahut ünlü kişiler toprağa defn edildiklerinde atlarının Güneş'e kurban olarak sunulduğundan söz etmiştir.

İran mitolojisinde ise, Güneş baş tanrı sayılmış olup, onu gökte iki tekerlekli arabaya bağlanmış olan dört tane beyaz atla çekilmiş olarak tasvir et-

² A.Cıkıyev, "Orta Asırlarda Türkmen Halkının Gelip Çıkışının Hem Formirlenişinin Öçerkləri", Aşgabat 1991.

³ Dünýä Halklarının Mifleri", M .1992, t 2.

mişlerdir. Atlara "yındam" (rüzgâr gibi esen), Güneş'e ise "yındam atlı" (rüzgâr gibi esen atlı) diye nitelikler vermişlerdir. Ayrıca, Güneşin hareketinin kuşların (kartalın) hızı ile mukayese edildiği de bilinmektedir.

Güneş, haç, tekerlek, kuşun bir parçası bunların hepsi Türk dilinde konuşan halkların arasında çok eski devirlerden beri Güneşin temsilcisi sayılmış olup, sabit karakterleri ile kendine has bir özellik taşımaktadır.

Orta Asya'nın, çok eski devirlerde, atçılığın ve at yarışlarının düzenlendiği ünlü bir ülke olduğu herkes tarafından bilinmektedir. Bu coğrafik bölgenin "gök atları" (asman atları) hakkındaki bilgilere Çin yıllıklarının da rastlanmıştır. Avesta da da göçebelerin ve at yarışması düzenleyen toplumun hayatı hakkında ilginç bilgiler verilmiştir.⁴

Zooloji alanındaki araştırmalar, söz konusu yarışmalarda kullanılmakta olan atlar ile Ahal, Teke ve Garabayır atlarının köken itibarıyla aynı olduğunu açığa çıkarmıştır.

İskit, sakaların mitolojilerindeki dağların orta tabakadaki dünyayı temsil ettiği ve insanın "gök atlar" ile ilişkisi hakkında elde edilen bilgiler son derece ilgi çekicidir. Bu durum bize "Köroğlu" destanının baş kahramanının atını dağda, mağaralarda bulundurduğu olgusunu hatırlanmaktadır. Ayrıca, bu durumun Orta Asya'daki dağların kutsal yer sayılması olgusunu hatırlatması açısından da kendine özgü bir ehemmiyeti vardır.

Pazırık halısında, atlılar ile birlikte dört veya sekiz adet metal ipten oluşan tekerlek şeklindeki iki adet sembol ile karşılaşmıştır. Güneşi ve dünyanın dört istikametini ifade eden bu semboller, halının hükümdara sunulması ihtimaliyle dokunmakta olduğunu gösteriyor olsa gerekir.

"Haçın çok eski tarihlerden beri dünyanın her yerinde dinî sembol olarak tasvir edildiği bilinmektedir. Güneşin, bereketliliğin ve ateşin sembolü olan haçın ilk belirdiği tarihlerdeki anlamı hakkında çeşitli hipotezler ortaya atılmıştır. Örneğin: Kuzey Amerikan Kızılderilileri haç, kutsal saydıkları dört tabiat olayı ve dünyanın dört istikameti ile bağdaştırmışlardır⁵. Türkmen halkının meydana gelmesi son derece önemli rol oynamış olan skit-sakahalkları da bu sembollerini kullanmışlardır. Yani haç'a böyle bir anlam yüklemişlerdir.

Güneşi ve ateşi sembolize eden çeşitli şekillerdeki haçlar antik ve ondan daha eski devirlerde insanı nazardan koruyan gelenekli nesnelere süs olarak takılmış ve böylece süs eşyası olarak da kullanılmıştır.

Pazırık halısında, insanları, atları, bir biçimde yansıtılan şekiller ile birlik-

⁴ K.Vyatkin, "Minusinsk Çäklerindeki Gaya Şekilleri", M. 1961.

⁵ S. Tokaryev, "Din Halkları Tarihi", M. 1986.

te dörtgenler içerisinde kuşların şekillerinin yer aldığı motif ile karşılaşmıştır. İşte, Pazırık halılarında karşılaştığımız bu kuş şekilleri Türkmen halı sanatında kullandığımız "gaz ayak", "guç ızı" gibi motiflere temel kaynak hizmeti vermiştir.

Kültürümüzde yer alan sembollerin hemen, hemen hepsi günümüze kadar Türkmen halılarında varlığını muhafaza etmiştir. Bu açıdan bakarsak ersarı, teke, yomut, çovdur halılarında yer alan kuş şekillerinin en üst tabakada yer alan Tanrıyı sembolize ettiği sonucu çıkarılabilir. Bu boyların halılarında ifadesini bulan kuşlar çeşitli biçimlerde (arma, damga şeklinde, kanatlarını açmış şekilde verilmiştir, bazen ise kuşun herhangi bir parçası verilmiştir) tasvir edilmiştir. Kuşlar vücudun bir bütün olarak alfabe harflerinden biriyle temsil edilmiştir. "V" harfi gibi.

İskit-Sakaların ve sonraki Türklerin mitolojilerindeki dörtgen biçimindeki şekiller yerin sınırlı olduğu fikrini yansıtmıştır. Âlemin sonsuzluğu hakkındaki fikir ise Güneş ile anlatılmıştır. Güneş rengini temsil eden sembol ise, bu eski kavimler tarafından kırmızı olarak kabul edilmiştir. Türkmen halı sanatında da kırmızı rengin çeşitli tonlarının kullanıldığı bilinmektedir. Bunlar içerisinde açık kırmızı, vişne rengi, koyu kırmızı vs. işaret edilebilir.

Tekelerin "guşlı göl" olarak adlandırdıkları motifte 24 tane kuş şekillenmiştir. Bu durum bir soyun üyelerine ilahî kuvvetin geçmesi biçiminde düşünülmüştür. Çovdur'ların "örtmen göl", yomutların "dınrak", "kırk şah" gibi motifleri de aynı manayı vermektedir. Yani aynı anlamda düşünülmüştür.

Eski insanlar canlıların kuvvetinin soyun mensuplarına geçtiğini düşünmüşlerdir. Tarihi çok eski olan Totemizmin izlerine bugün de Türkmenlerde varlığını sürdüren "teke", "düyeci", "tilki", "tana" vs. soy ve boy adlarında karşılaşılmaktadır. Tarihçi Reşiteddin de 24 Oğuz boyunun 4 adamdan oluşan her grubuna bir vahşi kuşun totem olarak verildiğinden söz etmiştir.

Bütün anlattıklarımıza dayanarak, Türkmen halısını dünyanın millî tasviri olarak kabul etmek mümkündür.

KAYNAKÇA

ANTONOVA, V, *Taypa Guruluşu Hem İtkidurmuş Mifologiyası*, M. 1964.

KLYAŞTORNİY, S, *Alınkı Hem Orta Aziyanın Gadamı Çarvalarının Medeniyetinin Oçerkleri.*, M. 1984.

ZOLOTERYEV, M., *Gadımı Türki Yadıgärliklerinde Mifologik Syujetler. Türkologik Yığındı.* M. 1981.